

ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА У СТУДІЯХ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА США

У зв'язку з широким розповсюдженням інформаційних ресурсів на електронних носіях, виникло ціле гроно питань щодо порядку їх використання, зокрема, у наукових дослідженнях. Особливо гостро ця проблема постала у студіях з новітньої історії, оскільки джерелами для її вивчення слугують матеріали, існування яких інколи налічує кілька років, а подекуди навіть місяців. Частка цих матеріалів, яка представлена великим масивом законодавчих та інших державних актів, доступна вітчизняним науковцям переважно в електронному вигляді. Всесвітня електронна мережа дає можливість отримання й іншого роду різноманітної інформації, частина якої також представляє певний інтерес для дослідника. Втім, вітчизняний науковий світ з певних причин ставиться до електронних джерел вельми стримано, за будь-яких обставин віддаючи перевагу традиційним паперовим публікаціям. Противники цифрових ресурсів аргументують свою позицію посиленням на вразливість електронних матеріалів та недосконалу систему їх використання. Зокрема, звертають увагу на те, що при посиланнях на веб-видання останні часто зникають, змінюють адресу чи принаймні пагінацію, що робить їх верифікацію досить проблематичною. Наводять також думку фахівців, які вказують, що на відміну від паперових документів, де відносно легко встановити достовірність, оригінальність, автентичність і незмінність, документи в електронному форматі мають особливості. Принаймні поняття незмінності й оригінальності є у даному випадку неприйнятними, бо електронний документ буде змінюватись залежно від носія, програми тощо, а оригінал такого документу неможливо відрізнити від його наступних копій¹. Нарешті, не виключають можливості специфічних зовнішніх втручань – від хакерських атак до провайдерських зловживань. Тож в умовах правової та теоретичної невизначеності статусу електронних даних реакція традиціоналістів є закономерною спробою захистити науку від профанації, небезпека якої тим більше, що виступає у привабливій формі використання найсучасніших технологій.

* Автор висловлює подяку за допомогу фахівцям, які порадами і рекомендаціями сприяли написанню даної статті. Це – І.П. Антоненко – зав. відділу каталогізації НБУВ, Г.В. Боряк – зав. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, М. Круз – проф. історичного відділення університету м. Мемфіс (США), В.А. Макаренко і О.М. Шкурат – працівники Інформаційного центру при посольстві США в Україні, П.М. Марченко – с. н. с. Українського НДІ архівної справи та документації і О.В. Столяренко – гол. спеціаліст відділу авторського права і суміжних прав Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України.

Серед країн, де використання електронних засобів інформації набуло найбільшого поширення, одним із лідерів є Сполучені Штати Америки. Це пов'язано з технічними успіхами цієї країни і з соціально-політичними чинниками. Під останніми слід розуміти як традиційну схильність американського суспільства до інформаційної свободи, так і те, що після відомих подій 11 вересня 2001 р. адміністрація США ініціювала цілу низку законодавчих та виконавчих заходів для упорядкування електронного документообігу з міркувань національної безпеки. У зв'язку з цим дослідження з новітньої історії США сьогодні практично не можуть здійснюватись без використання електронних джерел. Тож суперечність між нагальною необхідністю для американців звертатися до електронних ресурсів і незадовільними умовами вітчизняної практики формування джерельної бази дослідження змушують звернутися до порівняльної наукової розвідки використання електронних джерел.

Доробок українських науковців з вказаної проблеми є обмеженим внаслідок кількох причин. Передусім, час існування самих електронних ресурсів є відносно невеликим, а технічні та фінансові можливості вітчизняних суспільних і гуманітарних наук досить скромними. Позначається також певна інертність дослідників через брак знань і досвіду роботи з комп'ютером та їх зосередженість переважно на проблемах історії України, де електронна документальна спадщина використовується скоріше епізодично. Навіть у сучасному вітчизняному підручнику з історичного джерелознавства, який відзначається високою якістю, про цифрові ресурси згадується лише у термінологічному словнику при визначенні поняття «електронний документ»². Матеріали, що існують в електронній формі, є предметом дослідження переважно архівознавців, які вивчають їх з точки зору проблеми збору і зберігання, та працівників бібліотек, що займаються питаннями опрацювання електронних надходжень. Серед них треба відзначити праці І. Антоненко, О. Баркової³, Г. Боряка⁴, О. Качковського⁵, А. Кисельової⁶, Л. Костенка⁷, С. Кулешова⁸, Н. Кушнарєнко⁹, П. Марченка¹⁰, Я. Чепуренко¹¹. Водночас, проблема використання електронних джерел активно висвітлюється у численних зарубіжних виданнях, зокрема, у американських. До найбільш відомих з них можна віднести роботи М. Круза¹², М. Пейджа¹³ та багатьох інших.

Спираючись на вітчизняні та зарубіжні видання з даної теми і керуючись переважно практичним інтересом до справи, автор статті ставить за мету розглянути проблему використання електронних джерел у наукових дослідженнях з сучасної історії, враховуючи український і американський досвід.

Загальна схема утворення і функціонування цифрового ресурсного поля досліджень виглядає таким чином: у будь-якій країні використання електронного масиву джерел спирається як на певні правові норми і інфраструктуру, так і на правила та традиції, започатковані суспільними і академічними інституціями. Діяльність владних юридичних і інших установ та недержавного сектору є взаємопов'язаною і комплексною. Законодавча практика державних і наддержавних органів створює належні умови для нормального функціонування цифрового інфор-

маційного простору. В свою чергу, університети, бібліотеки, архіви, заклади культури та різного роду професійні асоціації розробляють стратегії використання нових цифрових технологій у дослідницькій і освітній діяльності та подають пов'язані з цим рекомендації щодо оновлення діючого законодавства.

Проблема збору, використання та збереження електронної інформації є предметом особливої уваги світової наукової спільноти. Ці питання вивчаються і дискутуються науковцями на міжнародних форумах, зокрема, архівістами. Безпосередньо вказаній тематиці був присвячений XIV Міжнародний Конгрес архівів у Севільї (2000 р.) та ще низка міжнародних наукових зібрань у Базелі, Відні тощо. Під час цієї роботи було подано рекомендації щодо реформування законодавства з авторського права у сфері цифрових технологій, запропоновано визначення автентичності електронних документів¹⁴.

Інтернаціоналізація зусиль із збереження і впорядкування цифрової інформації призвела до зростання ролі наднаціонального законодавства, стандартизації вимог до електронного діловодства. Виходячи з необхідності гармонізувати національне законодавство з міжнародними вимогами, в Україні було розроблено закони, що юридично визначили вихідні положення застосування електронних ресурсів. Особливістю цих юридичних актів є те, що вони регулюють певну ділянку цифрового поля – електронний документообіг. Мова йде про Закони України «Про електронний цифровий підпис» та «Про електронні документи і електронний документообіг», які набули чинності у 2003 р.¹⁵ Ці юридичні акти є реалізацією курсу України на створення відкритого інформаційного простору і базуються на цілій низці указів та постанов законодавчої і виконавчої влади¹⁶. Не менш важливим кроком у формуванні системи електронних ресурсів України стало юридичне оформлення статусу офіційних веб-серверів державної влади. Президентський указ від 1 серпня 2002 р. регламентував наповнення та діяльність веб-сайтів державних органів. Цим документом передбачалась обов'язковість ведення веб-сторінок та оперативного (не пізніше п'яти робочих днів) розміщення на них офіційної інформації про діяльність відповідних державних органів та інших, пов'язаних з нею матеріалів¹⁷. Нарешті, у 2001 р. Україна приєдналась до міжнародного договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми¹⁸. Цей документ узаконив захист авторських прав у електронній сфері, хоча в Україні дія даного акту обмежена через правове неузгодження з національним законодавством. Таким чином, можна говорити про початок утворення правового поля, в межах якого функціонує вітчизняна електронна база даних, переважно у сфері державного документообігу.

Як було зазначено вище, законодавча база України сконцентрована навколо поняття «електронний документ». Тому доцільно хоча б коротко зупинитись на суті цього питання. На міжнародному рівні найбільш загальним вважається визначення документа як записаної інформації, що може бути використана як одиниця у документальному процесі. Виходячи з цього, в Україні низкою державних стандартів офіційно закріплено три значення документа, які побудовані за ієрархічним принци-

пом. Це дозволяє звужувати об'єм понять для зручності їх застосування у різних галузях людської діяльності¹⁹. У двох вищезгаданих законах щодо документообігу використовується найбільш вузьке значення документу, яке передбачає передусім обов'язковість його правового значення і необхідність відповідного оформлення.

Перш ніж розглянути законодавче визначення електронного документу, доцільно розмежувати деякі поняття, пов'язані з цифровим сегментом історичних досліджень. У даному термінологічному полі найширшим за своїм змістом та ужитком можливо вважати термін «історичне джерело». За визначенням це є «...носіє історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності»²⁰. Дана інформація може бути зафіксована і засобами електронної техніки: у такому разі йдеться про історичні джерела в цифровому форматі. Поряд з тим широко застосовується поняття «електронний ресурс», що міститься у нормативній міжнародній документації з бібліографічних описів. Фахівці узагальнюють ознаки електронних ресурсів, зводячи їх до таких атрибутів: подання інформації у цифровому вигляді, потреба у програмних і апаратних засобах для її сприйняття людиною та необхідність телекомунікаційних засобів для отримання і розповсюдження інформації²¹. Поняття «електронний документ» є порівняно вужчим і, як вже зазначалося, вживається у вітчизняному контексті переважно в спеціальному, юридичному значенні. Натомість, варто звернути увагу на деякі термінологічні відмінності поняття «документ», що існують в Україні та Сполучених Штатах. У США функціонують два близьких за значенням терміни – «record» та «document», зміст яких не завжди співпадає. «Records» можна перекласти як «документи діловодства», оскільки маються на увазі не всі види документів, а лише такі, що утворюються або отримуються тією чи іншою організацією під час її повсякденної діяльності, а також виконання нею своїх юридичних зобов'язань²². Утім, згадані розбіжності не є суттєвими і вказані лише з метою термінологічного уточнення, щоб запобігти можливим непорозумінням. Адже, попри будь-яке трактування, як ресурс, так і документ в електронному форматі можуть слугувати історичним джерелом.

Згідно із Законом України «Про електронний документ і електронний документообіг», електронним вважається документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документів²³. Найсуттєвішою ознакою такого документу є наявність електронного цифрового підпису (ЕЦП). Процедура створення і використання даного підпису детально виписана у відповідному юридичному акті – Законі України «Про електронний цифровий підпис»²⁴. Окрім визначення, наведені вище закони також чітко формулюють правовий статус цифрового документу. В них зазначається, що юридична сила електронного документу не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму²⁵. Отже, з правової точки зору існує цілковита рівноправність електронного і звичайного документів. Сказане вище свідчить про певну визначеність щодо цифрового документу у вітчизняному науковому просторі. Втім, навіть законодавче врегулювання поняття «електронний документ» не вирішує проблему

його використання дослідниками. По-перше, практика показує фактичну меншова́ртість такого документу порівняно з традиційним, паперовим, навіть у правовому просторі України. Так, можна вказати на неможливість нотаріального засвідчення документу з ЕЦП через неузгодженість українських законів, що впливає не тільки на його правовий статус, але і на наукову вартість. По-друге, електронний документ наразі використовується переважно у фінансово-банківській діяльності, які не є сферою наукового інтересу широкого загалу істориків-дослідників. Нарешті, деякі вітчизняні науковці вважають, що визначення електронного документу у згаданому законі є недосконалим, оскільки залишає за межами цього поняття значну кількість документів на цифрових носіях, що перебуває у електронному документообігу. Вони пропонують здійснити диференціацію електронних документів на ті, що мають ЕЦП, які засвідчені іншим видом електронного підпису, і ті, що взагалі не підписані²⁶. Предметом наукової дискусії стали також такі відмінності електронного документу від традиційного, як наявність „метаданих” (даних, що стосуються інших даних), його програмна залежність, існування посилань, які не контролюються автором документу, складність зберігання тощо.

На деякі з цих питань можна знайти відповідь у міжнародних стандартах та різного роду рекомендаціях. Так, у звіті Лаури Міллер (представника Міжнародного тресту менеджменту документів), представленому ЮНЕСКО та МРА у січні 2004 р., подається визначення автентичності електронних документів, яке є нині загальноприйнятим²⁷. На жаль, офіційного перекладу даного визначення українською мовою наразі не існує, тому пропонується користуватися перекладацькою версією вітчизняного дослідника П. Марченка. Згідно з нею, автентичність в електронній публікації визначена як доказ того, 1) що електронний документ відповідає зазначеному, 2) що він створений, або надісланий зазначеним автором або організацією, котрі його створили, 3) що зазначений час відповідає часу створення або надсилання²⁸.

Важливим є також чітке визначення поняття «інтегрований ресурс», запропоноване Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій та інститутів, що увійшло до міжнародного стандарту ГОСТ/ISBD(CR) (International Standard Bibliographic Description for Serials and Other Continuing Resources). Згідно з ним інтегрованим вважається такий бібліографічний ресурс, який поповнюється або змінюється шляхом оновлень, що не є окремими, а становлять єдину цілісність. Інтегровані ресурси можуть бути обмеженими або постійної дії. Серед їх різновидів окремо вказуються веб-сайти, що підлягають поновленню²⁹. Вказане визначення «легалізує» той різновид електронних ресурсів, які мають постійно поновлюватись згідно з їх функціональним призначенням (наприклад, електронні енциклопедії).

Нарешті, слід відзначити певний поступ у питанні бібліографічного опису цифрових джерел. На жаль, спеціалізований міждержавний бібліографічний стандарт (ГОСТ 7.82-2001 Библиографическая запись. Библиографическое описание электронных ресурсов) не набув чинності в Україні через причини організаційного характеру. Втім, наявність нинішнього бібліографічного стандарту, затвердженого

1 липня 2007 р., уможливує описування електронних видань. У згаданих документах наведені зразки опису як локальних ресурсів (на оптичних дисках), так і віддалених (що містяться у мережі Інтернет)³⁰. Усе ж, вказаний стандарт не дає варіантів опису частини сучасних електронних ресурсів, які пов'язані з відносно новими видами Інтернет-спілкування – електронними розсилками, листами, чатами та іншими формами цифрової продукції. Слід відзначити також, що навіть існування вказаного стандарту не гарантує у науковій практиці відсутність проблем з бібліографічним описом. Принаймні, останні рекомендації ВАК України, які слугують орієнтиром для української наукової спільноти, містять зразки бібліографічного опису лише локальних ресурсів (електронні публікації на оптичних дисках) та електронних журналів і бюлетенів,³¹ лишаючи поза увагою інші цифрові джерела. Опис останніх у наукових студіях не має певної системи і характеризується різноманітністю.

У цілому слід визнати, що процес упорядкування величезного масиву електронних матеріалів, які потенційно могли б стати історичними джерелами і використовуватись дослідниками, далекий від завершення. Питання про статус, правила використання та посилання на електронні ресурси у наукових текстах є наразі відкритим.

Крім законодавчої недосконалості, в Україні спостерігається також брак відповідної інфраструктури, тобто системи організаційного та ресурсного забезпечення, без якої використання електронних документів є проблематичним. Насамперед, мова йде про утворення і функціонування електронного архіву України. Довгий час робота над цим питанням гальмувалась через фінансові негаразди і неврегульованість деяких законодавчих питань. Сьогодні новоутворений Центральний Державний Електронний Архів (ЦДЕА) почав діяти, що є кардинальним зрушенням у цьому стратегічному напрямку³². Першим доробком цієї установи стали конвертовані в електронний формат архівні матеріали початкової доби української історії. На жаль, появи електронних даних з новітньої історії доведеться чекати ще якийсь час. У перспективі передбачено створити масив електронний даних, що охоплюють великий часовий і територіальний простір. До речі, у деяких наших сусідів на пострадянському просторі подібна праця виявилась більш успішною. Так, у Білорусі електронний архів був започаткований ще у 1998 р. на базі Білоруського науково-дослідного центру електронної документації за участю підприємства колишнього оборонного відомства. Це був перший на території Центральної і Східної Європи державний архів електронної документації. Поштовхом для його створення стала необхідність нагального оцифрування документів партизанського руху часів Другої світової війни через їх загрозливий фізичний стан (внаслідок низької якості паперу, використання для записів олівця та вкрай несприятливих умов їх тогочасного зберігання)³³. Хоча вітчизняні науковці ставляться до якості цього проекту доволі критично, сам факт такої ініціативи на державному рівні заслуговує на позитивну оцінку.

Поруч з архівними установами провідниками створення електронних ресурсів є бібліотеки. В умовах відсутності відповідної загальнодержавної програми

працівники Національної бібліотеки ім. В. Вернадського ще у 1998 р. розробили концепцію створення системи електронних бібліотек. Остання передбачала створення комп'ютерної мережної технології комплектування і обробки документів та інформаційного обслуговування читачів і абонентів бібліотек³⁴. У цьому напрямку мала діяти затверджена пізніше «Державна програма розвитку діяльності НБУВ на 2005–2010 рр.». Однак, попри ентузіазм працівників, зусиллями яких створена база даних, що містить значний перелік видань, робота дуже далека від завершення. Оцифрування і каталогізація електронних ресурсів цією та іншими провідними українськими бібліотеками гальмуються традиційними причинами – браком коштів і законодавчою неврегульованістю, особливо недосконалістю Закону «Про авторське право та суміжні права».

При відсутності загальнодержавної юридично обґрунтованої системи зберігання електронних ресурсів українські дослідники новітньої історії змушені користуватися переважно або офіційними сайтами, або послугами різноманітних постачальників електронної інформації. Про перші вже згадувалось, а серед других на вітчизняному просторі найбільш стабільними вважаються пошуковий портал Мета, мережа ділової інформації ЛІГАБізнесІнформ (особливо популярною є її структура ЛІГА:ЗАКОН, що надає інформацію юридичного характеру) тощо. До послуг користувачів утворені і діють українські версії популярних у світі пошукових систем – Яндекс, Google, Yahoo. А оскільки Інтернет-мережа розрахована на всесвітнє охоплення електронної аудиторії, для дослідників (особливо тих, хто володіє іноземними мовами) відкритий практично необмежений доступ до будь-якої цифрової інформації.

У цих умовах в дослідницьких колах склалася певна офіційна і неофіційна ієрархія цифрових ресурсів. Згідно з нею та частина електронних даних, що має статус видань (тобто зареєстрованих відповідним шляхом), законодавчо користується тими ж правами, що і традиційні, які вийшли з друку. Деякі електронні збірки публікацій визнаються ВАК як спеціалізовані фахові видання³⁵. Втім, навіть наявність авторського свідоцтва не завжди гарантує тотожність електронного та паперового варіантів. Заради цікавості автор даної статті вирішила з'ясувати, як зберігається у відповідному підрозділі її електронне видання, що забезпечено документом про авторське право. Виявилось, що ця робота існує лише у форматі «Word» в комп'ютері видавничого відділу СНУ ім. В. Даля. Це означає, що текст (і зміст) праці не захищені від зовнішніх втручань, а посилання на неї неможливі. Про офіційні сайти українських державних структур, що діють на підставі українського законодавства, вже згадувалось. Теоретично вони є надійними джерелами інформації, оскільки їх функціонування регулюється юридичними актами. Однак в умовах браку прозорості, контролю і відповідальності вітчизняних владних органів покладати ся цілковито на електронні версії їх матеріалів було б надмірним оптимізмом.

Проте, навіть згадана інформаційна електронна база, що є офіційно визнаною, – це лише частина великого ресурсного потенціалу кіберпростору, який пропонує нині не лише традиційні види і жанри на кшталт статей, репортажів та ін.,

але і нові інформаційні варіанти – Інтернет-конференції, електронні листи, форуми, чати тощо. Автор даної статті може навести фрагменти електронного листування з американським експертом у галузі використання електронних матеріалів М. Крузом лише у спосіб, незручний для верифікації – шляхом посилання на власний архів. Слід зауважити, що електронні листи, Інтернет-конференції та інші згадані інноваційні цифрові ресурси можуть виступати не тільки у ролі звичайних джерел, але також, що не менш важливо, нових технологій наукового спілкування. Наслідком ситуації, яка склалася у вітчизняній історичній науці щодо електронних даних, є різке звуження потенційної джерельної бази, особливо у студіях з новітньої зарубіжної історії. Це, у свою чергу, може призвести до маргіналізації і відчуження України від світового науково-освітнього простору.

У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на досвід американських дослідників, які вже досить давно користуються електронними джерелами. Ця практика спирається на відповідну нормативно-правову базу і доробок багатьох державних та академічних установ, що розробили і видали численні рекомендаційні посібники, які регулюють довідково-бібліографічні та інші аспекти наукових досліджень. Тож пропонується розглянути ситуацію з електронними ресурсами в історичних студіях США у компаративному аспекті.

Як і в Україні, у США стимулом для розробки законодавства стосовно нових цифрових технологій слугували інформаційні потреби суспільства. Натомість, на відміну від України, де законодавча діяльність відбувалася шляхом запозичень і адаптації до вже існуючих у світі, зокрема, в Європі, юридичних норм, Сполучені Штати йшли еволюційним шляхом. Традиції захисту інформаційних свобод сягають у далеку давнину американської історії. Як відомо, перша поправка до Конституції Сполучених Штатів гарантувала свободу вираження, зокрема, у царині преси. Остання, на думку американців, мала обмежити інформаційну монополію державних органів. Утім, повноцінного наповнення ця норма набула значно пізніше, у 1966 р., коли набув чинності важливий для суспільства юридичний документ – «Закон про Свободу Інформації». Слід зазначити, що вільний доступ до інформаційних ресурсів посідає особливе місце у системі американських цінностей. Достатньо вказати на такий характерний факт: у судових справах про дифамацію проти мас-медіа у США саме позивач має довести неправдивість інформації, котра ним заперечується. Таким чином, у ціннісній ієрархії американців право на інформацію стоїть вище, ніж достовірність окремого інформаційного повідомлення. Такому поблажливому ставленню до постачальників інформаційних матеріалів сприяє і широко розповсюджена практика судового розгляду недобросовісного ставлення преси до інформації, що суттєво нейтралізує негативні наслідки «медійних» зловживань. До того ж вважається, що попри свою суб'єктивність, залежність від фінансів та інші загальновідомі вади, засоби масової інформації завдяки їх чисельності і відсутності монополії є меншим злом у порівнянні з державними органами, які за визначенням не можуть бути об'єктивними у висвітленні подій через своє намагання повернути існуючу інформацію на свою користь.

Зрозуміло, що такий стан речей стимулював постійне розширення сфери дії інформаційних свобод із залученням новітніх науково-технічних досягнень. З розвитком цифрових технологій у медійному просторі США з'явилась потреба внести до «Закону про Свободу Інформації» відповідні зміни. Це і було зроблено спеціальною поправкою (The Electronic Freedom of Information Act Amendments of 1996) до вказаного закону³⁶.

Перспективним планом у цьому напрямку слугувала т. зв. інформаційна „супермагістраль” (Information Highway), що передбачала утворення комплексу електронних ресурсів у поєднанні із світовою телекомунікаційною інфраструктурою. Її розробка і впровадження здійснювались за ініціативою і підтримкою федеральної адміністрації США, починаючи з 1993 р.³⁷

З метою реалізації вказаного плану в США було ухвалено низку законодавчих актів. Серед них найбільш важливими можна вважати «Закон про авторське право на електронні видання» (Digital Millennium Copyright Act of 1998), який регулював правовідносини у галузі електронних матеріалів³⁸ і «Закон про електронний уряд» (E-Government Act of 2002), що упорядковував електронний державний документообіг³⁹. Варто нагадати, яким гальмом для створення електронних ресурсів в Україні стала юридична неврегульованість питань авторського права, щоб зрозуміти величезне стимулююче значення американського закону про права на цифрові видання. Все ж у даному разі слід вказати на розбіжності у підходах до авторського права в Україні та США. Справа в тому, що відповідне американське законодавство спирається на англосаксонську систему, яка віддає пріоритет прав на друковану роботу видавцю. Водночас, існує противага у вигляді концепції «Fair Use», коли виключні права видавничих установ обмежуються на користь споживачів інформаційної продукції⁴⁰. На відміну від цього, українське законодавство виходить з європейської юридичної практики, що склалася ще за часів Великої французької революції. Європейські законодавці визнають пріоритет прав автора друкованого видання. Однак вказані розбіжності означають лише недоцільність сліпого копіювання американського досвіду, не заперечуючи необхідності нагального врегулювання відповідного сегменту українського права на основі європейського законодавства, яке теж захищає не тільки приватні, а і суспільні інтереси. Варто також відзначити, що законодавчі акти щодо електронного уряду мають у США більш значне підґрунтя, ніж в Україні. Адже юридична вага федерального закону США (що пройшов складну процедуру обговорення і ухвалення у вищому законодавчому органі країни) є значно більшою від українських президентських указів. Нарешті, слід сказати, що законодавча робота з удосконалення американського законодавства в електронному просторі не припиняється. Про це свідчать, зокрема, останні ініціативи – подані на розгляд Конгресу законопроекти «Закон про свободу у глобальній он-лайн системі» (Global Online Freedom Act of 2007),⁴¹ «Закон про збереження свободи у Інтернеті» (Internet Freedom Preservation Act of 2007)⁴² тощо. Підсумовуючи сказане, можна визнати, що зазначені нормативні документи на федеральному рівні заклали підвалини широкого використання еле-

ектронних джерел у всіх сферах американського суспільства, в тому числі й у науковому світі.

Поруч з юридичною складовою кібернетичного простору Сполучених Штатів слід відзначити створення його інформаційної інфраструктури. З огляду на велику питому вагу і активність американського приватного сектору, у цифровому полі США паралельно діяли державні і недержавні структури. Спільними зусиллями вони створили численні бази електронних ресурсів, що є у наявності на оптичних дисках або діють у режимі он-лайн. Низка дискових баз доступні не тільки американським, а і вітчизняним дослідникам, бо містяться у Інформаційному центрі при посольстві США в Україні. Серед них – такі електронні бази енциклопедичного характеру, як World Book Encyclopedia (багатомне універсальне зібрання), Her Heritage (присвячена відомим американським жінкам), Government on File (відбиває широкий спектр питань щодо американського уряду), Microsoft Encarta (мультимедійне видання широкого спектру застосування) та деякі інші. Ці видання юридично рівноправні з традиційними, друкованими на папері. Більш оперативними, а тому і більш повними, є он-лайн бази даних. Найбільшою і найнадійнішою серед них вважається LexisNexis, яка являє собою повнотекстову базу даних законодавчих документів США та новин з різноманітних інформаційних джерел – газет, журналів, інформаційних агенцій. Її матеріалами у 100 країнах світу користуються юристи, журналісти, представники академічних кіл і навіть американський уряд та інші офіційні структури США⁴³. Солідну репутацію мають також First Search (бібліографічні матеріали, реферати і повні тексти статей), Stat-USA (статистична інформація різних федеральних установ США), Federal News Service (стенограми документів слухань Конгресу США, текстів прес-брифінгів і офіційних заяв уряду США) та низка інших баз даних, які в умовах конкуренції змушені постійно підтримувати високу якість своїх інформаційних послуг.

Зусиллями бібліотек, а також архівів, які в США перебувають у їх складі, було здійснено оцифрування багатьох бібліотечних фондів та архівація цілої низки електронних джерел. Ініціатором вказаної роботи виступила Бібліотека Конгресу США, яка перша конвертувала свої ресурси у електронну форму. Завдяки цьому було створено велику базу даних “THOMAS” (названа на честь Томаса Джефферсона), що на безоплатній основі забезпечує інформацією величезну кількість користувачів в усьому світі⁴⁴.

Нарешті, в листопаді 2005 р. Бібліотека Конгресу США ініціювала перспективний міжнародний проект із створення Світової електронної бібліотеки (World Digital Library) – он-лайн колекції своїх зібрань і фондів інших національних бібліотек, включаючи рідкісні та цінні видання. До роботи над проектом організатори планують залучити як громадський, так і приватний сектори. Пілотна частина проекту (співпраця з корпорацією Google Inc. для опрацювання безпечних технологій копіювання) переконали організаторів в перспективності цієї роботи та у необхідності суворого дотримання авторського права.

Стратегічною відповіддю на виклик нового століття стало започаткування проекту по утворенню електронних архівів США – Electronic Records Archives (ERA)⁴⁵. Згідно з планом Адміністрації національних архівів та діловодства (National Archives and Records Administration – NARA) відкриття перших електронних архівів мало розпочатися у 2007 р., а 2011 р. мав стати завершальним⁴⁶.

Академічні кола США, будучи за визначенням провідниками наукових інновацій, також не стояли осторонь цього процесу. Внесок вищих навчальних закладів США у справу формування цифрових джерел є досить вагомим. Деякі університети взяли на себе створення електронних баз даних у тій чи іншій галузі. Так, Корнуельський університет, відомий своїм високим науковим рейтингом, склав електронний фонд законодавчих актів країни, яким без обмежень користується не тільки академічна спільнота, але і будь-які інші верстви американського суспільства⁴⁷. Ще один приклад активного втручання університетів у справи формування і збереження електронних ресурсів – Пітсбургський проект “PITT”. Унаслідок його реалізації було запропоновано дієві функціональні вимоги до системи електронного діловодства, які уможлилювали приймання, використання і відтворення електронних документів, застосовуючи базову модель метаданих з унікальними можливостями. Доробок науковців Школи інформаційних наук Пітсбургського університету був задіяний у міжнародному стандарті архівного описування⁴⁸.

Університетські спільноти та професійні асоціації почали активно розробляти правила користування і бібліографічні стандарти опису цифрових ресурсів. У межах загального міжнародного стандарту (ініціаторами якого, до речі, виступили американські дослідники) були створені і доповнені стандартизовані варіанти оформлення посилань та списків літератури до наукових видань. Нині у США існують кілька таких версій, авторство яких належить певним фаховим асоціаціям. Найбільш відомими з них є чотири стилі: APA (American Psychological Association), MLA (Modern Language Association), CBE (Council of Biology Editors) та Chicago style. Кожен з наведених стилів розрахований переважно на певну галузь науки. Так, стиль APA більш прийнятний у дослідженнях з соціальних наук, стиль MLA – у гуманітарній сфері, CBE – у галузі природничих дисциплін, в той час як Chicago є більш універсальним⁴⁹. Більшість американських викладачів і дослідників історичної науки віддають перевагу саме останньому, тобто чикагському, стилю.

У зв'язку з цим слід звернутися до двох найбільш цитованих видань, які визначають правила і стандарти посилань на електронні джерела саме у історичних дослідженнях. Це роботи М. Круза «Цитування електронної інформації у роботах з історії» та М. Пейджа «Короткий путівник правил цитування Інтернет-ресурсів з історії та гуманітарних наук». У обох виданнях містяться не тільки практичні поради, але також моделі і зразки оформлення кожного типу електронних матеріалів. Серед них – книжки, статті, періодичні видання у вигляді збірників, журналів та газет, тези, огляди, електронна пошта, форуми, чати, електронні конференції, списки розсилок, урядові публікації і видання юридичного характеру.

Окрім вищезазначеного, особливий інтерес у цих виданнях привертають методичні рекомендації щодо пошуку і використання інформації на електронних носіях. Якщо М. Пейдж лише вказує на наявність «слабких місць», що були згадані на початку даної статті, але не дає порад, як поводитись у тому чи іншому випадку,⁵⁰ то М. Круз зупиняється на цьому питанні більш докладно. Згадуючи про небажані «сюрпризи» Інтернету, він пропонує певний алгоритм дій залежно від ситуації, що склалася. У будь-якому випадку фахівець радить при наявності паперового варіанту видання посилатися саме на нього, або на дві версії – паперову та ту, що існує у електронному форматі. У разі несподіваного зникнення необхідних матеріалів М. Круз рекомендує звернутися до архівів електронних ресурсів, де у більшості випадків деякий час знаходиться такого роду інформація (найбільш важливі матеріали офіційно заархівовані і зберігаються у відповідних структурах згідно з правилами, які діють стосовно всіх без винятку документів). Нарешті, якщо сайт зник і знайти його неможливо, треба шукати його інформаційні еквіваленти, які у даний момент доступні досліднику, або вказати про неможливість знайти документ у примітці. М. Круз приділяє увагу і проблемам перевірки добутої з Інтернету інформації, пов'язаним не тільки із зазначеними обставинами. Справа в тому, що частина веб-матеріалів не є загальнодоступною. Певні бази даних знаходяться у вільному доступі тільки при наявності відповідної ліцензії освітнього або будь-якого іншого закладу. Оскільки деякі з цих баз (наприклад, LexisNexis або First Search) коштують чималу суму грошей, певна кількість університетів не можуть дозволити собі користуватися їх послугами. М. Круз радить це враховувати, хоча не вважає поважною причиною для відмови від цитування рідкісного видання, якщо цього вимагає дослідження⁵¹. До речі, згідно з цією порадою, автор даної статті намагався не зловживати посиланнями на базу LexisNexis, можливість працювати з якою була люб'язно надана в Інформаційному центрі при посольстві США. Адже перевірка таких посилань можлива лише для обмеженого кола зареєстрованих користувачів. Утім, не можна сказати, що видання згаданих американських дослідників дають вичерпну відповідь на всі «каверзні» питання, які ставить дослідницька практика використання цифрових технологій.

У цілому інформаційно-методичне забезпечення історичних досліджень у США відзначається розгалуженістю і багатоваріантністю. За допомогою комп'ютера студенти і науковці мають доступ не тільки до аналітичної літератури з історії, але також до історичних першоджерел. Для студентів складаються численні довідники та путівники – такі, як «Електронні документи в історії» (включають розділи «Джерела», «Підручники з історії та он-лайнні програми курсів», «Соціологічні опитування», «Воєнні та пропагандистські плакати», «Історіографія і відомі історики», «Документи», «Відео- аудіо- та анімаційні матеріали» тощо),⁵² «Історія та Інтернет: Путівник»,⁵³ «Використання першоджерел у електронній мережі»⁵⁴. Останнє видання пропонує не тільки алгоритми пошуку відповідних електронних матеріалів, але також методику оцінки отриманих документів на предмет їх наукової надійності. Зокрема, вказується, що критичний підхід до електронних

джерел передбачає урахування низки специфічних факторів. Серед останніх – цілі утворення задіяного сайту, місце, звідки запозичена інформація, якість веб-дизайну, формат документу, наявність плати за користування послугами, оцінка сайту у спеціальних довідниках та інше.

Розглядаючи тему залучення електронних джерел, не можна не торкнутись ще одного, доволі болісного для сучасної науки сюжету. Мова йде про пересічну недобросовісність у наукових студіях, яка в умовах неврегульованості сфери електронних ресурсів отримує додатковий стимул і містить загрозу деградації дослідницької діяльності. Американські науковці інколи згадують про можливість шахрайства (fraud, cheating, plagiarism) при використанні цифрових матеріалів, але основний напрям їх рекомендацій – застерегти читача від помилок і хибних кроків у тенетах Всесвітньої павутини. Такий оптимістичний підхід у ставленні до користувачів електронної інформації викликаний не лише надмірною, на наш погляд, вірою у найкращі людські якості і порядність дослідників. Американська академічна спільнота має дуже жорсткі (порівняно з Україною) етичні стандарти, закріплені у різноманітних статутах і кодексах поведінки. Плагіат, різного роду маніпуляції з джерелами та інші види обману і шахрайства серед викладачів і студентів вважаються академічним безчестям і можуть коштувати порушникам роботи чи кар'єри. До того ж технічні можливості університетів разом зі спеціальними методиками дозволяють досить успішно викривати факти порушень. Надзвичайно дієвими є спеціальні комп'ютерні програми, які тестують публікації на предмет виявлення плагіату та інших нечесних дій у академічному середовищі. Прикладом такого роду може слугувати програма "Turnitin", якою користуються численні університетські громади⁵⁵. На думку американських фахівців, вона є ефективною, хоча не може вважатися цілком досконалою. Зокрема, згаданий вище М. Круз з власного досвіду пересвідчився, що інколи програми перевірки не спрацьовували, в той час як він особисто викривав факти плагіату. Його суперечлива оцінка тестових програм міститься в електронному листі, люб'язно надісланому у відповідь на прохання висловитись з приводу методичних лакун у роботі з електронними ресурсами (лист М. Круза від 14 серпня 2008 р. знаходиться у приватному архіві автора статті; посилання на цей документ подається лише в тексті даної роботи згідно з порадами відповідних довідників, які рекомендують відступати від цього правила винятково, якщо зміст написаного кардинально впливає на суть дослідження – у такому разі слід у тій чи іншій спосіб зробити текст електронної кореспонденції доступним читачу⁵⁶). Характерно, що "Turnitin" та інші подібні програми є не тільки контролюючим інструментом, а і інформаційно-просвітницьким засобом. Наприклад, вказана програма надає необхідну інформацію про плагіат, його різновиди (свідомий чи несвідомий), як його уникнути, наводить правила посилання та інші корисні відомості. Парадоксально, але програмі дякують не тільки викладачі, а і студенти, які вважають, що саме завдяки перевірці почувають себе у безпеці. Подібна «санация» освітнього і дослідницького простору

вважається запорукою академічної чесності переважної більшості американських науковців навіть в умовах кіберпростору.

Підсумовуючи сказане, можна дійти таких висновків:

1. Необхідність використання електронних джерел при вивченні історичного минулого, особливо новітньої історії, є очевидною, але містить у собі, як все нове, певні проблеми і виклики. «Слабкими ланками» є нові властивості джерел на електронних носіях, невизначеність технології їх зберігання, брак відповідних електронних архівних структур, слабкість правового забезпечення.

2. Юридичний і методичний стан питання у науковому вітчизняному світі характеризується порівняно скромним доробком. Правова база України обмежується двома спеціальними законами стосовно електронної документації та внесеними змінами до чинного законодавства про інформацію і авторське право, а також президентськими указами щодо діяльності електронного уряду країни. Початковий стан створення надійних баз даних, обмежена можливість бібліотек, незавершеність діяльності архівних установ щодо оцифрування історичних матеріалів, в першу чергу з новітнього часу, та недостатня активність академічної спільноти гальмують впорядкування електронного простору. Вказане у сукупності з недостатнім рівнем комп'ютерної обізнаності та інерційністю українських дослідників ускладнює активне освоєння цифрових ресурсів у вітчизняному науковому просторі.

3. Досвід США містить більш широке коло питань, пов'язаних з цифровими джерелами. Всеохоплююче застосування електронних ресурсів має під собою розвинену правову базу, стрижнем якої є законодавчі акти стосовно інформаційної свободи американського суспільства. Уряд та федеральні і місцеві освітньо-культурні структури на постійній основі співпрацюють з академічними закладами, що уможливило створення потужної електронної мережі з розвиненою інфраструктурою. Університетська спільнота на основі наукових досліджень, практичної діяльності по формуванню цифрових баз даних та високих академічних і етичних стандартів ефективно впроваджує нові технології в освітньо-дослідницькій діяльності.

4. Порівняльний розгляд використання електронних ресурсів в історичних студіях дає підстави рекомендувати диференційований підхід до використання електронної джерельної бази в Україні і США. Надійність українських електронних даних обмежується низкою чинників і пов'язана із застереженнями нормативно-правового та морально-етичного характеру. В той же час опрацювання електронних джерельних баз, створених американськими інституціями, є цілком виправданим і з урахуванням зазначених застережень може здійснюватися дослідниками навіть у існуючому вітчизняному правовому просторі.

1. *Наленч Д.* Архівіст – зберігач кіберпростору // *Архіви України* (далі – АУ). – 2005. – № 4. – С. 23.
2. *Історичне джерелознавство: Підручник / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін.* – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

3. Антоненко І, Баркова О. Бібліографічний опис електронних ресурсів: методичні матеріали для пристатейної бібліографії // Бібліотечний вісник (далі – БВ). – 2006. – № 1. – С. 25–27; *Іх же*. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // БВ. – 2004. – № 2. – С. 11–22.
4. Боряк Г. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. (далі – ААД). – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 9–28.
5. Качковський О. Автоматизована інформаційно-пошукова система (з досвіду створення) // ААД. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 63–66.
6. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг // Студії з архівної справи та документознавства (далі – Студії...). – 2004. – Т. 11. – С. 58–70; *Її ж*. Електронна версія архівних фондів України в Інтернеті // ААД. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 17–28.
7. Чекмарьов О. Національна система електронних бібліотек / НАН України, НБУВ / Чекмарьов О., Костенко Л., Павлуша Т. – К., 1998. – 50 с.
8. Кулешов С. Документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу // ААД. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 37–41; *Його ж*. Електронний документ у системі сучасного діловодства // АУ. – 2004. – № 4–6. – С. 50–53.
9. Кушнарєнко Н. Документоведение: Учебник. – К.: Знання, 2006. – 7-е изд. – 459 с.
10. Марченко П. Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів) // Студії... – 2004. – Т. 12. – С. 81–84.
11. Чепуренко Я. Інтернет-ресурси органів державної влади України: формування, структура, наповнення // Студії... – 2003. – Т. 10. – С. 91–95.
12. Crouse M. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.
13. Page M. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану.
14. Петерсон Г.М. Міжнародні правові питання архівної справи у цифрову епоху // АУ. – 2004. – № 3. – С. 51–56.
15. Про електронні документи і електронний документообіг: Закон України від 22.12.2003 р. № 851-IV // Відомості Верховної Ради України (далі – Відомості ВР). – 2003. – № 36. – Ст. 275; Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.12.2003 р. № 852-IV // Там само. – 2003. – № 36. – Ст. 276.
16. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1463; Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів: Розпорядження Кабміну України від 05.12.2003 р. № 259-р // Там само. – 2003. – № 18. – Ст. 864; Про затвердження Порядку інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади та Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Держ. Ком-ту інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України та Держ. Ком-ту зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 р. № 327/225 // Там само. – 2003. – № 2. – Ст. 49; Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд»: Постанова Кабміну України від 24.02.2003 р. № 208 // Там само. – 2003. – № 9. – Ст. 378; Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабміну України від 04.01.2002 р. № 3 // Там само. – 2002. – № 2. – Ст. 5; Про порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Держ. Ком-ту інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, Держ. Ком-ту

- зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 р. № 327/225 // Там само. – 2003. – № 2. – Ст. 49.
17. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 01.08.2002 р. № 683 // Там само. – 2002. – № 31. – Ст. 1463
 18. Про приєднання України до Договору Всесвітньої Організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми: Закон України від 20.09.2001 р. № 2732-І (2732-14) // Відомості ВР. – 2002. – № 2. – Ст. 15.
 19. Кушнарєнко Н. Вказ. пр. – С. 20–21.
 20. Історичне джерелознавство: Підручник... – С. 68, 464.
 21. Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації... – С. 12–13.
 22. Record. Definition. Business Dictionary. – Режим доступу: <http://www.businessdictionary.com/definition/record.html> – Заголовок з екрану.
 23. Про електронні документи і електронний документообіг : Закон України від 22.12.2003 р. № 851-ІV // Відомості ВР. – 2003. – № 36. – С. 1026.
 24. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.12.2003 р. № 852-ІV // Там само. – 2003. – № 36. – С. 1029–1035.
 25. Про електронні документи і електронний документообіг: Закон України від 22.12.2003 р. № 851-ІV // Там само. – 2003. – № 36. – С. 1026.
 26. Кулешов С. Електронний документ у системі сучасного діловодства... – С. 51.
 27. Authenticity of Electronic Records: A Report prepared for UNESCO and the International Council for Archives (ICA Studies 13–2). – Режим доступу: http://www.ica.org/sites/default/files/Study13_2Erev.pdf – Заголовок з екрану.
 28. Марченко П. Вказ. пр. – С. 82.
 29. ISBD(CR): International Standard Bibliographic Description for Serials and Other Continuing Resources: Revised from the ISBD(S) / International Federation of Library Associations and Institutions (Originally issued by K.G. Saur, Munchen, 2002 as Vol. 24 in the UBCIM Publications, New Series). – Режим доступу: <http://www.ifla.org/VII/s13/pubs/isbdcr-final.pdf> – Заголовок з екрану.
 30. ДСТУ ГОСТ 7.1: 2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003. ІДТ) / Ю. Кожедуб (оформ.). – Офіц. вид. – Чинний в Україні від 01.07. – К.: Держспоживстандарт України, 2007. – 47 с.
 31. Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дисертації, і списку опублікованих робіт, який наводять в авторефераті // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України (далі – Бюлетень ВАК). – 2007. – № 6(92). – С. 32–33.
 32. Архіви України. Електронні документи, електронні архіви. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Electronic/index.php?ca11#Zavdannia> – Заголовок з екрану.
 33. Носевич В. Электронные архивы Беларуси // ААД. – Вип. 5. – К., 2002. – С. 18–28.
 34. Чекмарьов О. Вказ. пр. – С. 89.
 35. Положення про електронні наукові фахові видання // Бюлетень ВАК. – 2004. – № 11. – С. 2–6.
 36. The Freedom of Information Act 5 U.S.C. 552, As Amended By Public Law No 104–231, 110 Stat. 3048. – Режим доступу: http://www.usdoj.gov/oip/foia_updates/Vol1_XYI_4/page2.htm – Заголовок з екрану.
 37. Mary Dykstra Lynch. Information Highways. World Information Report 1997/98: UNESCO 1997. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap21.pdf> – Заголовок з екрану

38. Digital Millennium Copyright Act. Public Law 105–304 [H.R. 2281] Oct.28, 1998. – Режим доступу : http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=c68f7e0ecd0531550dcdb7c2ba6665b3&docn – Заголовок з екрану.
39. E-Government Act. Public Law 107–347 [H.R. 2458] Dec.17, 2002. – Режим доступу: http://www.lexis.com/research/retrieve?_m=f8f74bd23256724b07644555cc3d4dc6&docn – Заголовок з екрану.
40. Fair-Use Guidelines for Electronic Reserve System. – Режим доступу: <http://www.utsystem.edu/ogc/intellectualproperty/rsrvguid.htm> – Заголовок з екрану.
41. Global Online Freedom Act of 2007 (Introduced in House) [H.R. 275.IH]. – Режим доступу : <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.
42. Internet Freedom Preservation Act (Introduced in Senate) [S. 215. IS]. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/thomas> – Заголовок з екрану.
43. LexisNexis. – Режим доступу : <http://www.lexisnexis.com/about> – Заголовок з екрану.
44. Thomas. – Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/> – Заголовок з екрану.
45. Electronic Records Archives. – Режим доступу: www.archives.gov/era – Заголовок з екрану.
46. National Archives Will Go Digital. – Режим доступу: <http://www.pcworld.com/article/id,117259-page,1/article.html?tk=dn080504X> – Заголовок з екрану.
47. Legal Information Institute. Cornell University Law School. – Режим доступу: <http://www.law.cornell.edu/> – Заголовок з екрану.
48. *Марченко П.* Вказ. пр. – С. 83.
49. Resources for Documenting Electronic Sources. – Режим доступу: http://pwl.english.purdue.edu/handouts/research/r_doelectric.html – Заголовок з екрану.
50. Page Melvin. A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities. – Режим доступу: <http://www/h-net.org/~africa/citation.html> – Заголовок з екрану.
51. Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.
52. Electronic Documents in History. – Режим доступу: <http://www.tntech.edu/history/edocs.html> – Заголовок з екрану.
53. *Reagan P.* History and the Internet: A Guide. – Режим доступу: <http://highered.mcgraw-hill.com/sites/0072514566/> – Заголовок з екрану.
54. Using Primary Sources on the Web. – Режим доступу: <http://www.lib.washington.edu/subject/History/RUSA/> – Заголовок з екрану.
55. Turnitin. – Режим доступу : <http://turnitin.com/static/index.html> – Заголовок з екрану.
56. Crouse Maurice. Citing Electronic Information in History Papers. – Режим доступу: <http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html> – Заголовок з екрану.